

**ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ, ΣΤΟ
ΔΙΗΓΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΗ ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ *ΠΡΟΒΕΣ*
ΠΟΛΕΜΟΥ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ «ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ»**

Μανόλης Γ. Σέργης

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

msergis@otenet.gr

Abstract

The present study is a contribution to the study of the relationship between Folklore and Literature but it mainly constitutes an initial scientific overview of the *folklore of the military life*, which is one of the desiderata of the Greek folklore bibliography. Charitopoulos – narrator (among others) highlights characters / identities from the multifaceted and multi-layered army world who serve their duty at the border area of Evros: army officers, cadet officers, soldiers in a peaceful period but also in a war preparation period (November 1967) when everybody's attitudes and behaviours are reformulated to serve the duty to their home country. The axes around which the discussion of the above is based are presented in brief in the theoretical part of this study.

Λέξεις-Κλειδιά

Λαογραφικά της Στρατιωτικής Ζωής, Λαογραφία και Λογοτεχνία, στρατός, ταυτότητες, Χαριτόπουλος, Έβρος.

1. Εισαγωγικά

Η παρούσα εργασία είναι μια συμβολή στη μελέτη των σχέσεων της Λαογραφίας με τη Λογοτεχνία και την Ιστορία (= στη μελέτη των αναπαραστάσεων της κοινωνίας και της ιστορίας στη λογοτεχνία).¹ Πρωτίστως όμως συνιστά μια πρώτη επιστημονική συμβολή στη μελέτη των *Λαογραφικών της Στρατιωτικής ζωής*.²

¹ Βλ. ενδεικτικά Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1995; Bacchilega 2012; Δουλαβέρας 2013; Σέργης 2003; Σέργης 2016.

² Όσα θεωρητικά παρουσιάζονται εδώ με «τηλεγραφηματικό» τρόπο (για την οικονομία του χώρου) αναλύονται διεξοδικά στο υπό έκδοση βιβλίο μου *Λαογραφικά της Στρατιωτικής Ζωής (1950-1981)*.

Αν και έχει αποδειχθεί διαχρονικά ότι ο στρατός και η στρατιωτική ζωή διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ιστορική πορεία και την καθημερινότητα των κοινωνιών και ειδικότερα στη ζωή των ανδρών (ως ένα από τα εντονότερα βιώματα της προσωπικής τους ζωής), εν τούτοις, η μέχρι σήμερα επιστημονική λαογραφική βιβλιογραφία είναι ολίγη, περιορισμένη σε περιγραφές αναμνήσεων από την (πολύπαθη συνήθως) στρατιωτική θητεία ή σε κάποιες σύντομες επιστημονικές καταγραφές και ερμηνείες³ τού εν λόγω «πολύπλευρου ανδρικού κόσμου». Η Λογοτεχνία, πρωτοπορούσα άλλη μια φορά, έχει δώσει, ήδη από τον 19^ο αιώνα (*Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*), με τη δική της (πάλλουσα από σφρίγος και αναπαραστατική των πραγμάτων και των αισθημάτων δύναμη) λαμπρές αναπαραστάσεις του ελληνικού στρατιωτικού βίου, εν ειρήνη και εν πολέμω. Αναφέρω, εντελώς ενδεικτικά, την επιμελημένη από την Έλενα Χουζούρη (2003) έκδοση «*Στρατός περνούσε*» στη νεοελληνική Λογοτεχνία (με πλήθος αποσπάσματα από αφηγήματα, νουβέλες, διηγήματα που εκκινούν από τον 19^ο αιώνα και εξικνούνται στη σύγχρονη εποχή) και τη νουβέλα-σταθμό (1959) του Ν. Κάσδαγλη *Οι κεκαρμένοι*. Τις εμπειρίες και τις ιδέες τους καταθέτουν (αυτονοήτως μάλλον) άνδρες συγγραφείς: Χαριτόπουλος, Βασιλικός, Κουμανταρέας, Χριστιανόπουλος, Χάκκας, Ιωάννου, Κοτζιάς, Κοντός, Ξεξάκης, Μανιώτης, Δοξιάδης, Αβραμίδης, Δαμιανίδης, Σφυρίδης, Ασλάνογλου, Κάτος, Αθανασόπουλος, Γκόρπας, Καζαντζής, Σουρούνης, Βασιλειάδης, Γρηγοριάδης, Τσιαμπούσης, Ακρίβος, Καπερνάρος, Ρουσοχατζάκης, Παπαδημητρακόπουλος, Σαββίδης, Χωμενίδης, κ.ά. Τον γυναικείο λογοτεχνικό κόσμο εκπροσωπούν η Κατερίνα Ζαρόκωστα (*Καθαρό χάδι*) και η Μαρία Σκιαδαρέση (*Και νεκρούς ανασταίνει*).

Τον Διονύση Χαριτόπουλο (εφεξής Δ.Χ.)⁴ έχει απασχολήσει και άλλοτε ο στρατιωτικός βίος, με το *525 τάγμα πεζικού* (2006). Στο *Πρόβες Πολέμου*, λίγους

³ Βλ. Λουκάτος 1940; Κοσμάς 1954; Παπαθανασόπουλος 1965 και 1996.

⁴ Μεγάλωσε στον Πειραιά. Μεταξύ των ετών 1976-1996 εξέδωσε: τα πεζά *Τη νύχτα που έφυγε ο Μπούκοβι* και *Δανεικιά γραβάτα* (διηγήματα), τα μυθιστορήματα *525 τάγμα πεζικού*, *Τα παιδιά της Χελιδόνας*, *Εναντίον του Marlboro*, τις νουβέλες *Δέσποινα* και *Από εδώ πέρασε ο Κιλρόι*, που συμπεριλήφθησαν στον τόμο *Γραπτά 1976-1996* (Εξάντας 1997). Ακολούθησαν τα έργα: *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων* (α' τόμος, 1997, β' τόμος, 2001, β' έκδοση Ελληνικά Γράμματα 2003, και οριστική τρίτη 2009), τα θεατρικά *Λίστα γάμου* και *Ανγά μαύρα* (αμφότερα από τις εκδόσεις Εξάντας, το 2000), *Ημών των ιδίων* (Ελληνικά Γράμματα, 2003, Τόπος 2008²), τα μυθιστορήματα *Ο άνεμος κουβάρι* (Ελληνικά Γράμματα, 2005) και *Εκ Πειραιώς*, το δοκίμιο *Εγχειρίδιο βλακείας* (Τόπος 2008), κ.ά. Προσφάτως κυκλοφορήθηκε το *Πειραιώτες* (Τόπος, 2016).

μήνες μετά το πραξικόπημα του Απριλίου 1967, ένας δόκιμος αξιωματικός (μυθιστορηματικό alter ego του συγγραφέα) με «ύποπτα φρονήματα», μετατίθεται από την Ρεντίνα στον Έβρο και αρχίζει την περιπλάνησή του σε μονάδες της Θράκης. Γράφει συνεχώς το ημερολόγιό του, όχι εν είδει ρεπορτάζ, αλλά και ως εξομολόγηση, μια επιλογή που του έγινε ευχάριστη συνήθεια: «*Εγώ γράφω σ' εμένα. Σημειώσεις*» (σ. 33), «*Σημειώνω όσα βλέπω, ακούω και σκέφτομαι. Από την ώρα που μπήκα στο τρένο. Σαν ημερολόγιο. Ή σαν στρατιωτικό ρεπορτάζ...*» (σ. 19). Καταγράφει τα πάντα, προπάντων σκιαγραφεί ταυτότητες. Αλλά και επικίνδυνα πολεμικά και εξουσιαστικά παιχνίδια. Η Χούντα των συνταγματαρχών επιχειρεί να επιλύσει το Κυπριακό. Οι Τούρκοι δεν δελεάζονται με τα ανταλλάγματα που τους προσφέρονται και οι συγκρούσεις στη Μεγαλόνησο θα οδηγήσουν τις δύο χώρες στα πρόθυρα ένοπλης σύρραξης. Στις 16 Νοεμβρίου του 1967 η τουρκική Εθνοσυνέλευση εξουσιοδοτεί την κυβέρνηση Ντεμιρέλ να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της Ελλάδας. Στις 19 Νοεμβρίου ο ελληνικός στρατός στον Έβρο βρίσκεται σε υψίστη ετοιμότητα, αναμένει τη διαταγή για επίθεση, ασχέτως αν αυτή δεν έφθασε ποτέ. Η έκβαση της κρίσης ήταν επώδυνη για την Ελλάδα: το τουρκικό τηλεσίγγραφο περιελάμβανε μεταξύ των άλλων την απόσυρση της ελληνικής μεραρχίας ΜΕΝΕΛΑΟΣ από την Κύπρο.

Ένα μήνα αργότερα ξεσπά το βασιλικό αντιπραξικόπημα. Η Εθνική Κυβέρνησις θα κατάγει, εις αντιστάθμισμα της παραπάνω εθνικής αποτυχίας, μια εσωτερική νίκη: θα καταστείλει το κίνημα των φιλοβασιλικών αξιωματικών («των στρατηγών») και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος θα εγκαταλείψει τη χώρα. Ένας ακόμη λησμονημένος εμφύλιος ξεσπά μέσα στις τάξεις του στρατού («*Μετά σκοτωθήκαμε μεταξύ μας*», σ. 124), με δολοφονίες «αντιπάλων» στρατιωτικών και επεισόδια «απείρου κάλλους» που περιγράφει παραστατικότατα ο αφηγητής.

2. Θεωρητικά. Η έννοια του στρατού. Περιληπτικό σχεδιάσμα

α. Ο στρατός αποτελεί μια *κλειστή κοινωνία*, με ίδιες συνήθειες και ιδιάζοντα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που έχει προ πολλού ενταχθεί θεσμικά στις κρατικές κοινωνικές ομάδες. Ταυτόχρονα είναι ένα *ανοικτό κοινωνικό σύστημα*, με την έννοια ότι βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Σμοκοβίτης 1977: 77). Συνιστά επιπλέον ένα *κοινωνικό υποσύστημα* (M. Janowitz, R. W. Little 1974; Siebold 2001): ως τέτοιο έχει χαρακτηριστικά το *πολυσύνθετον*, το *άνοιγμα* (εισροές από το περιβάλλον σε ανθρώπινο δυναμικό, πολιτιστικές αξίες,

οικονομικές παραμέτρους, τεχνολογικές γνώσεις), την αλληλεπίδραση των διαφόρων τμημάτων εντός αυτών, την πολλαπλότητα των αντικειμενικών σκοπών και ρόλων, την ανατροφοδότηση, νομικώς ρυθμισμένη διάρθρωση, οργάνωση, ρύθμιση εισόδου εξόδου των μελών της, απαγόρευση πολιτικοποιήσεως, κ.ά. (Σμοκοβίτης 1977)

β. Στρατός σημαίνει *ανδρικό σύμπαν*, με προκαθορισμένους ρόλους, αυστηρά ιεραρχικό σύστημα και αδιαπραγμάτευτους σκοπούς. Η θητεία σ' αυτόν των στρατιωτών σηματοδοτεί τη μετάβαση του εφήβου στον *ανδρισμό*. Ο τελευταίος (όπως και στην κοινωνική εν γένει ζωή) είναι πάνω από όλα ένα *φορτίο* (Bourdieu 2007: 105) που ίσως δημιουργεί στους άνδρες επιπρόσθετο φόβο, για τον απλούστατο λόγο ότι η επιβεβλημένη – παντί τρόπω – υπακοή των στρατιωτών στην εξουσία των ανωτέρων, η απέκδυση της προτέρας τους ταυτότητας στην οποία υποβάλλονται, τούς μεταθέτει στο επίπεδο του *μη ανδρισμού*. Αυτό που επιζητεί ο νέος άνδρας είναι πρωτίστως η επιβεβαίωση – ενώπιον μαρτύρων – της βίαιης πλευράς του εαυτού του / ανδρισμού του. Είναι εξαρτημένος από την κρίση της ομόφυλης ομάδας. Πόσοι νέοι άνθρωποι νεοσύλλεκτοι αποδέχονται (άκοντες) αυτήν την αναγκαστική μεταμόρφωση της ταυτότητας τους, άρα αποδέχονται τη νέα «ανδρική» τους κατάσταση, κατά την τακτική της «εποίκισης» του Goffman; (1994: 73-74). Μήπως κάποιες θαρραλέες εκδηλώσεις τους εκλαμβάνονται από τους άλλους ως τρέλες (ή αντιστασιακές δράσεις, όπως αναφέρω παρακάτω) στις οποίες προβαίνουν για να αποφύγουν την κατάταξή τους στην κατηγορία των «αδυνάμων», των «γυναικωτών», των ατόλμων; Ο Bourdieu ισχυρίζεται ότι η έννοια του *θάρρους* έχει ενίοτε τις ρίζες του σε μια μορφή δειλίας και ότι τελικά ο ανδρισμός είναι μια «ιδιαιτέρως σχεσιακή» έννοια

γ. Ο D. Marlowe (1983: 190-192) επιβεβαιώνει ότι ο κόσμος του στρατιώτη χαρακτηρίζεται από έναν στερεότυπο ανδρισμό, η γλώσσα του είναι αθυρόστομη και η σεξουαλικότητά του άμεση και αγενής. Γλώσσα και σεξουαλικότητά είναι άκρως συναφείς έννοιες. Η γλώσσα των στρατιωτών πρέπει να επιβεβαιώνει καθημερινά την ανδρική σεξουαλική ταυτότητα.⁵ Πανοπλία τους είναι ο ανδρισμός τους, ο λόγος τους η εικόνα του έμφυλου εαυτού τους, μιλάμε δηλαδή για *σεξουαλικότητα διαπλεκόμενη με έμφυλες ταυτότητες σε ένα αυστηρά ετεροκανονικό πλαίσιο*. Συνιστούν τον anti-female κόσμο. Τέτοιες συμπεριφορές παραμένουν διαχρονικές, εφ' όσον οι

⁵ Είχα σχεδιάσει να παρουσιάσω εδώ και την *ανεπίσημη στρατιωτική κοινωνιολογία*, αλλά τελικά, λόγω περιορισμένου χώρου, δεν συμπεριελήφθη.

μηχανισμοί που τους συντηρούν και τους ενισχύουν παραμένουν πανίσχυροι (Bourdieu 2007: 155 κ.ε.). Οι χώροι (γενικά) ορίζουν «ποιος είναι στη θέση του και ποιος όχι», ενώ ταυτόχρονα οι ίδιοι νοσηματοδοτούνται μέσα από τις κοινωνικές πρακτικές που ορίζουν το κανονικό (ανδρικό ή γυναικείο) φύλο (McDowell & Sharp 1997: 2, 3).

Κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνίας του αποτελούν:

- η *ιεραρχική διάρθρωση* και η αυστηρή *πειθαρχία*, ο ακρογωνιαίος λίθος του (Σμοκοβίτης 1977: 81). Οι έννοιες δεν αποδίδονται σε πρόσωπα, αλλά στον νόμο και τον θεσμό (Καφφές 2005: 38)

- η *ισοτιμία* και η *ισονομία* ανάμεσα στους στρατιώτες και στους ισόβαθμους αξιωματικούς. Όμως, όποιος από τους πρώτους υπηρετεί στο στρατό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα θεωρείται *παλιός* και έτσι προκύπτει μια ιδιότυπη μορφή από όλους αποδεκτής ανεπίσημης ιεραρχίας.

Στην παρούσα θεώρηση, πλην των παραπάνω ενδεικτικών επισημάνσεων:

1. Κυρίαρχη ερμηνευτική θέση κατέχει η θεωρία του Erving Goffman (1994) περί *ολοπαγών ιδρυμάτων* (total institutions), στα οποία συμπεριλαμβάνει τους στρατώνες. Ο ίδιος κατατάσσει τον στρατό στους «απόλυτους θεσμούς», αυτούς που ρυθμίζουν κάθε πτυχή της ζωής των μελών της κοινωνίας και επιβάλλουν τη διαιώνισή τους (πρβλ. φυλακές, κοινόβια και ψυχιατρεία). Την συνεπικουρούν αυτές του Foucault περί φυλακής και εξουσίας (1987; 1989; 1991; 2008).

2. Αρωγοί μου στάθηκαν κάποια πορίσματα της *Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας / Military Sociology*,⁶ της *Ατομικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας*.

3. Η διαδικασία της στράτευσης εκλαμβάνεται ως μια *διαβατήρια περίοδος*, με τις επιμέρους φάσεις της (αποχωρισμό, *περιθωριοποίηση* και επανενσωμάτωση, ενδεικτικά βλ. Σέργης 2007).⁷ Ενδιαφέρει εδώ η δεύτερη φάση (η μεθοριακότητα), στοιχεία της οποίας αναλύω στα επόμενα. Τη θεώμαι δηλαδή ως μια *μυητική τελετουργία*, που χρησιμοποιεί πολλές από τις γνωστές μυητικές πρακτικές. Ενδεικτικά αναφέρω το *καψώνι*. Ανελλιπές στοιχείο της καθημερινότητας του φαντάρου, εκλαμβάνεται εδώ κυρίως ως ένα τμήμα της *μύησης* σε συγκεκριμένες ιδέες και αντιλήψεις για το τι σημαίνει να είσαι εκπρόσωπος του ανδρικού φύλου,

⁶ Περισσότερα στα Καραμπελιάς 2009: 7-38; Καφφές 2005; Moscos 1996.

⁷ Ως μια άλλου είδους *διαβατήρια περίοδο* βιώνουν τη στρατιωτική τους θητεία στον ελληνικό στρατό δύο θρησκευτικά Άλλοι (μουσουλμάνοι) - έλληνες υπήκοοι. Βλ. Βουλβούλη, Σγατζός 2013.

ποια πρέπει να είναι εις το εξής η ενδεδειγμένη συμπεριφορά και κυρίως να εμφυσηθεί η έννοια του *φόβου* για την εξουσιαστική ομάδα. Το καψώνι το επιβάλλει η εισδοχή στον κόσμο του στρατού, ως μια *πρακτική*, στην οποία παρατηρεί κανείς διαβαθμίσεις αγριότητας, άμεσα εξαρτώμενες από την προσωπικότητα των προσώπων που τα επινοούν ή απλώς τα επαναλαμβάνουν ως «εθιμικές πρακτικές». Ειδικότερα, στους νεοσύλλεκτους, οι οποίοι *υποβάλλονται σε μια διαδικασία αποδόμησης και ανακατασκευής του εαυτού*, με ευτελισμούς, ταπεινώσεις και ανυπολόγιστες συνέπειες στην ψυχική υγεία μερικών νέων ανθρώπων... Ένα τέτοιο καψώνι περιγράφεται στη σ. 87 του βιβλίου.

Οι *τελετές μύησης* περιλαμβάνουν γενικώς επίπονες πρακτικές και δοκιμασίες (κακουχίες): πορείες, διαβίωση σε σκηνές υπό άσχημες καιρικές συνθήκες, ολιγάρκεια, αγωνίσματα, συμμετοχή σε εικονικές μάχες, κλπ. Τη δεινοπάθεια αυτήν ερμηνεύει επίσης η θεωρία της «γνωστικής ασυμφωνίας» του Festinger⁸: έχει σκοπό την ανύψωση της αίγλης που περιβάλλει το λειτούργημα ή τη νέα κοινωνική θέση που καταλαμβάνει ο μνημένος· οι δοκιμασίες αξιολογούνται ως πολύτιμες, επειδή κατακτήθηκαν με επίπονο αγώνα και κόπο. Πρβλ. τις σωματικές δοκιμασίες που υποβαλλόταν ο υποψήφιος γαμπρός (Σέργης 2007) ή την λαϊκή άποψη ότι το κλοπιμαίο (π.χ.) ή ό,τι αποκτήθηκε με κόπο και αγώνα, αποκτά ιερή διάσταση.

Στα ολοπαγή ιδρύματα εφαρμόζεται ό,τι είναι γνωστό ως «θεραπεία διά της φιλοπονίας» και ως «εργασιοθεραπεία» (Goffman 1994: 99). Παρ' όλο που κάποιες από αυτές τις καταναγκαστικές εργασίες έχουν ουσιαστικό σκοπό και συνάδουν με τις εργασιακές ανάγκες του στρατοπέδου, η επιβολή τους τελικά στοχεύει αλλού: στην τιμωρία των παρανομοούντων και στην *περιστολή του εαυτού* (ό.π.: 33). Οι ταπεινώσεις, οι βασανισμοί, οι βεβηλώσεις του πρώην εαυτού επιφέρουν σταδιακά μεταβολές στην *ηθική σταδιοδρομία* του εκπαιδευόμενου. Η ρήξη με το παρελθόν – που άρχισε ήδη με την αφαίρεση των προσωπικών αντικειμένων του νεοσύλλεκτου ώστε να *απολέσει κάθε έλεγχο επ' αυτών* και να επιτευχθεί η *ομοιομορφία* – πρέπει να επιτευχθεί το συντομότερο.

4. Η έννοια του χώρου, όπως ειδικότερα αυτή έχει αναλυθεί από τον Λεφέβρ και τους επιγόνους του,⁹ κατέχει σημαντική θέση στις αναλύσεις μου. Από τους συνήθεις χώρους της δράσης ενός στρατιώτη εμφανίω εδώ (ενδεικτικά και δι' ολίγων) σε

⁸ Βλ. ενδεικτικά Γεώργας 1990; Παπαστάμου 1989.

⁹ Συγκεντρωτική βιβλιογραφία βλ. τώρα στο Σέργης 2016: 194 κ.ε.

αυτόν του *στρατοπέδου*. Τον εκλαμβάνω με την έννοια της *ετεροτοπίας* (Foucault 2012: 255-270). Είναι ένας κατασκευασμένος από την κρατική εξουσία χώρος, με όλα τα στοιχεία που πρέπει να διαθέτει για να επιβάλει εκείνη την παρουσία της, αφού εγκιβωτίζει σ' αυτόν τη δομή της και προσδίδει στους μόνιμους ή προσωρινούς ενοίκους του συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ρόλους, ταυτότητες, τρόπους συμπεριφοράς. Η ατομικότητα ισοπεδώνεται με την υπαγωγή όλων στο τυπικό της τυποποιημένης, επιβεβλημένης λειτουργίας του. Παντού (ή σχεδόν παντού) ομοιομορφία. Δύο τέτοια στρατόπεδα, της Ορεστιάδας (σ. 14-15) και της Αλεξανδρούπολης (σ. 67) περιγράφονται αδρομερώς από τον συγγραφέα.

5. η έννοια της *ταυτότητας* εκλαμβάνεται σε μια ανανεωμένη σχετικά εκδοχή της. *Ταυτότητα δεν είναι το ποιος είμαι, αλλά πότε-πού-πώς είμαι* (Trinh 1992), που σημαίνει ότι αναπροσδιορίζεται συνεχώς, κατά περιστάσιν. Η θεωρία αυτή εν πολλοίς επεκτείνει την αντίστοιχη του Goffman (2006) για την *παρουσίαση του εαυτού στην κοινωνία* και αυτήν που αναπτύσσει στα *Άσπλά* του.

3. Ταυτότητες

3.1. Του αφηγητή-συγγραφέα

Η ψυχολογία του είναι διχασμένη, βρίσκεται πολλές φορές σε μια *ενδιάμεση κατάσταση* στο διχοτομημένο ιεραρχικό σύστημα του στρατού: αξιωματικός και ταυτόχρονα φαντάρος. Είναι σαν τον *marginal man* του Park (1928) της Σχολής του Σικάγο. Έχει αναπτύξει θαυμάσιες σχέσεις με τους φαντάρους εντός και εκτός στρατοπέδου (σ. 69, 72), θα παρατείνει επί πολύ τη θητεία του εξαιτίας της απείθαρχης συμπεριφοράς του (σ. 53), θεωρεί τον εαυτόν του ως ένα απαράλλακτο μέρος του συνόλου, συνδεδεμένο μαζί του με «την ομοιότητα της μοίρας» (Κοτζιούλας 1931: 35). Αν κάποτε αποσπάται από τη μάζα, αυτό οφείλεται στην ανώτερη κοινωνική του ταυτότητα, στην ιδιοπροσωπία του. Ως αξιωματικός, θα επιδείξει επαινετή επιμέλεια στην εκπαίδευση των φαντάρων του. Ως προς το ιδεολογικοπολιτικό προφίλ του, είναι αντιχουντικός, μη ενταγμένος «αριστερός», συμμετέχει σε μυστικές συναντήσεις αντιφασιστών συναδέλφων, σαρκάζει το εθνικοφανές, βδελύσσεται τον πόλεμο, τον καταφάσκει όμως, αν παραστεί ανάγκη, για την υπεράσπιση της πατρίδας.

Οι απόψεις του περί στρατού και αξιωματικών είναι «αναθεωρητικές», δεν βρίσκουν – καθόσον νομίζω – αποδοχή στην σημερινή «αριστερά». Για τον Δ.Χ. ο

στρατός «... είναι σαν θρησκεία. Σε προετοιμάζει για τη Μέρα της Κρίσης. Όταν τίποτε από όσα ξέρεις δεν θα ισχύει...» (σ. 106). Αλλού κρίνει ότι «... δεν είναι ένας άλλος κόσμος. Είναι μια διάσταση του κόσμου μας. Και οι στρατιωτικοί κουβαλάνε το βάρος της βίαιης πλευράς του εαυτού μας» (σ. 107). Η στάση τους στην κρίση του Νοεμβρίου του 1967 (βλ. παρακάτω) τον έχει συγκλονίσει, ειδικότερα η ντροπή (Campbell 1964; Peristiani 1965; Wikan 1984; Herzfeld 1998) που ένιωσαν ως προασπιστές της τιμής της χώρας, στην άτακτη υποχώρηση της Χούντας έναντι των τουρκικών διεκδικήσεων (σ. 125).

Κατά τα λοιπά, είναι ερωτομανής, ως νέος διάγει έκλυτο βίο, αδιαφορεί για το χρήμα. Η «εξωτική» ζωή του Έβρου και του στρατού αποτελούν «πολιτισμικά σοκ» (Agar 1996) για τον Πειραιώτη «αστό». Στα Ρίζια (π.χ.) ακούει για πρώτη φορά *τελάλη* (Γκίκας 1983), αλλά ως «παιδί της πόλης» δεν καταλαβαίνει τα λόγια του «εφημερίδα ζωντανή» τον αποκαλεί (σ. 27). Εξ-οικειώνεται όμως τάχιστα με τις νέες συνθήκες, τις οποίες απεικονίζει με ρεαλιστικό θαυμασμό.

3.2. Ταυτότητες στρατιωτικών. Ο εξουσιαστικός κόσμος του στρατοπέδου, η αντίσταση σ' αυτόν

Η υποχρέωση του εξουσιαστικού προσωπικού να τηρεί ορισμένα ανθρωπιστικά πρότυπα στη μεταχείριση των στρατιωτών είναι θέμα προσωπικής ταυτότητας. Η ικανότητα των τελευταίων να αποκτούν συμπάθειες σε μεμονωμένα στελέχη του στρατοπέδου έχει σχέση με τον «κύκλο σύνδεσης» (Goffman 1994: 92), που μπορεί να φέρει το συμπονετικό μέλος του στρατιωτικού προσωπικού σε δύσκολη θέση, αφού παρέβη την «ορθολογιστική» προοπτική που επιτάσσει ο στρατιωτικός κανόνας. «Όποιος από μας [τους δοκίμους] μπαίνει αξιωματικός υπηρεσίας δεν μοιράζει μόνον τις άδειες. Βγάζει έξω και αυτούς που δεν έχουν άδεια. Με υπηρεσιακό σημείωμα. Στους στρατιώτες που ξέρει ρέστους, πασάρει και ένα εικοσάρικο» (σ. 84). Η διαπερατότητα των ολοπαγών ιδρυμάτων, δηλαδή ο βαθμός αλληλεπίδρασης μεταξύ των κοινωνικών προτύπων που διατηρούνται μέσα στο στρατόπεδο και των αντίστοιχων που τηρούνται στην περιβάλλουσα κοινωνία (Goffman 1994: 125) βρίσκει κι εδώ εν μέρει την ισχύ της.

Η διχοτομική διάκριση «Ντίκτα» και «δημοκρατικού» που επιχειρεί ο Δ.Χ. βασίζεται στην *πολιτική ταυτότητα* των αξιωματικών. Οι πρώτοι είναι οι υποστηρικτές του καθεστώτος. Ένας εκπρόσωπός τους στρατηγός είναι – επιτακτικά δοσμένο –

«*κάργα ντίκτα*», «*της εποχής που έβαζαν τιμωρία το καπέλο τους*»: τη «δημοκρατική» του ταυτότητα πιστοποιούν οι ακράδαντες πίστεις του ότι το πιο άτιμο ον επί γης είναι ο στρατιώτης και «*ατιμώτερον αυτού ο πολίτης*» (σ. 52). Οι «δημοκρατικοί» είναι οι «σιωπηλοί» αρνητές του καθεστώτος.

Θεωρώ επιτυχή τη σύνδεση της ιδεολογίας των αξιωματικών και την αντανάκλασή της στην *πρακτική* της καθημερινής συμπεριφοράς τους. Η αναπαράστασή τους αποδίδεται είτε με αναφορικό ρόλο, είτε συμβολιστικά: ένας ταγματάρχης είναι «*κουρεμένος γουλί, δεν σκάει το χέιλι του και συνεχώς γκαρίζει. Κράτηση γιατί αναπνέεις. Φυλακή γιατί βήχεις...*» (σ. 26). Ο σωματοποιημένος φασισμός προσωποποιείται (π.χ.) στον διοικητή της Ε.Σ.Α. Αλεξανδρούπολης. «*Μικρό, γυμνό κρανίο. Κρύα, γυάλινα ματάκια. Στόμα ίσια γραμμή. Να ξερνάς*», με σακάκι και λαιμοδέτη ως συστατικά της πολιτικής του περιβολής: η έννοια του *ανοικτού - κλειστού* είναι κι εδώ παρούσα με τη σημειολογία της. Ένας άλλος «*ασπρίζει*», ωρύεται καθημερινά καταφερόμενος κατά του πρώην πολιτικού κόσμου (σ. 97).

Στην αντίθετη πλευρά, ένας «δημοκρατικός» λοχαγός συμπεριφέρεται ευπρεπέστατα στους φαντάρους του, δεν τους ταλαιπωρεί «... *να ασπρίζουν πέτρες και δέντρα. Δεν ωρύεται σαν άλλους*» (σ. 25): σε κάποιον άλλον οι «καθεστωτικοί» δίδουν κάθε φορά να διοικεί έναν λόχο που εδρεύει κοντά στο κτήριο Διοικήσεως για να τον επιτηρούν, αφού «*ψιθυρίζεται*» πως ήταν μέλος του Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. (σ. 25).

Το απριλιανό καθεστώς αναζητεί τα καθοδηγητικά του πρότυπα στην παράδοση, στις ρίζες, στη σχέση ατόμου και έθνους, στη σύγκριση του «τετάρτου ελληνικού πολιτισμού» με τον ευρωπαϊκό, στη γλώσσα, στην αιωνιότητα της ελληνικής φυλής, στον κοινωνικά καθορισμένο γυναικείο ρόλο, κλπ.¹⁰ Ένας εκπρόσωπός του αξιωματικός τιμωρεί κερκυραίο δόκιμο με 10ήμερη φυλάκιση, επειδή είχε γράψει στο πληήκιό του το όνομα της ιδιαιτέρας του πατρίδας «*εις την ξένην, περιφρονών ούτως την ελληνικήν γλώσσαν*» (σ. 49). Η γλώσσα για τους εθνικιστές αποτελεί ίδιον και ιδιάζον διακριτό στοιχείο της ταυτότητας ενός λαού, η άρνησή της εν προκειμένω δηλώνει άρνηση εθνικής συνειδήσεως... Ο στρατός παραμένει ένα πεδίο έξαρσης τέτοιων τάσεων και μεγαλοϊδεατισμών (Καφφές 2005: 97). Ένας τέτοιος εκπρόσωπος πιστεύει ότι το όνειρο κάθε διοικητή είναι να γυρίσει «*στην αγκαλιά της Ελλάδος ένα μικρό τμήμα από τα σκλαβωμένα εδάφη της...*».

¹⁰ Για την ιδεολογία του απριλιανού καθεστώτος βλ. αναλυτικότερα Μαχαίρα 1987.

Αισθάνεται θλίψη που δεν το κατόρθωσε. «*Να ξέρεις ότι στην ψυχή κάθε Έλληνα αξιωματικού υπάρχει μια κορωνίδα, ένα αγκάισμα: η Κωνσταντινούπολις...*» (σ. 34). Για τα πολιτικά δεδομένα του ελλαδικού χώρου, ο ρόλος του δημάρχου είναι κατ'εξοχήν έμφυλος, δεν συνάδει προς τα κοινωνικώς καθιερωμένα γυναικεία εργασιακά-επαγγελματικά πρότυπα. Ο δυναμισμός, η αποφασιστικότητα, το δημιουργικό πνεύμα που απαιτεί αυτός ο ρόλος (κατά την ανδρική ρητορική) συνάδουν μόνον με την ανδρική φύση: ως εκ τούτου οι Κερκυραίοι είναι «*ξεφτυλισμένοι*», εφ' όσον εξέλεξαν ως δήμαρχό τους γυναίκα¹¹ (σ. 49).

Κατά τον Alexis de Tocqueville, ο στρατός αποτελεί την κοινωνική έκφραση του κράτους στο οποίο ανήκει (στο Καφές 2005: 34).¹² Οι ένοπλες δυνάμεις που προστάτευσαν δικτατορικά καθεστώτα δεν απέκτησαν ποτέ την κοινωνική εκτίμηση και αποδοχή που απολαμβάνουν σε μια δημοκρατική πολιτεία (ό.π.: 74). Εφ' όσον ένα ολοπαγές ίδρυμα λειτουργεί – τηρουμένων των αναλογιών – ως ένα κράτος, *το προσωπικό του υφίσταται τις δοκιμασίες που περνούν οι κυβερνώντες* (Goffman 1994: 87). Άρα, η εκάστοτε *αντίσταση* ενός δημοκρατικού τμήματος του στρατεύματος ενάντια στο καθεστώς αντανακλά πρωτίστως στα πρόσωπα των εκπροσώπων του.

Με διαταγή του χουντικού διοικητή οι φαντάροι είχαν σχηματίσει με ασπρισμένες πέτρες ένα πελώριο 21^η ΑΠΡΙΛΙΟΥ, σε περίοπτη θέση, για προφανείς σκοπούς. Ο «τρελός» φαντάρος αφαίρεσε τις πέτρες που σχημάτιζαν το 2, με τον εξαίρετο συμβολισμό του, που απεγύμνωνε την Χούντα, αφού συνδυαζόταν στις συνειδήσεις των δημοκρατικών φαντάρων με το εθνικό ψευδολόγημα της ημέρας («*Πρωταπριλιά. Ψεύτες*», σ. 95. Βλ. Λουκάτος 1988). Ο αφηγητής αφήνει να εννοηθεί ότι γνωρίζει τον δράστη, με τον οποίο είχαν διαπράξει και άλλες δολιοφθορές σε επιγραφές των «ντίκτα» (σ. 95). Ένας δόκιμος «κατεβάζει» τη νύχτα με πυροβολισμό τις λάμπες που φωτίζουν το σήμα της 21^{ης} Απριλίου σε κάποιον κεντρικό δρόμο του Διδυμοτείχου (σ. 43). Κάποιοι μόνιμοι αξιωματικοί / «αντιντίκτα» συναντώνται μυστικά (σ. 61).

Η αντίσταση όμως δεν εκδηλώνεται μόνον με δυναμικές δράσεις, αντίσταση είναι και η καθημερινή παντοίσις τρόποις *γελοιοποίηση του καθεστώτος και των υποστηρικτών του*. Θυμίζω ότι κάποιες μορφές της εκδηλώνονται στην

¹¹ Πρόκειται για τη Μαρία Δεσύλλα-Καποδίστρια. Παρέμεινε στον δημαρχιακό θώκο της Κέρκυρας από το 1956 έως το 1959.

¹² Για τη σχέση στρατού - πολιτικής βλ. συγκεντρωτική βιβλιογραφία στο Καραμπελιάς 2009: 4, υποσημ. 5. Βλ. επίσης Βερέμης 2000; Παπαδιαμάντης 2014.

καθημερινότητα, «μεταμφιεσμένες» ή σε «παρασκήνιο» κατά τον Goffman: υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί, «λούφα και παραλλαγή», ψευδοσυναίνεση, ευτράπελες αφηγήσεις και αστεία, ανέκδοτα, κατανάλωση απαγορευμένης μουσικής, επιτελέσεις που παριστάνονται εκ παραλλήλου προς τις επίσημες τελετουργίες και τις παρωδούν.¹³ Ακόμη και οι φαινομενικά *παραβατικές* συμπεριφορές μπορεί να είναι τελικά ένας μεταμφιεσμένος (γι' αυτό δυσερμηνεύτος, δυσδιάκριτος) τρόπος διαμαρτυρίας. Αλήθεια, κατά πόσον είναι «μουρλός» ο δόκιμος που πήρε ένα άρμα από μια άσκηση και κατέβηκε οχούμενος επ' αυτού – με την ερωμένη δίπλα του! – στον κεντρικό δρόμο της Αλεξανδρούπολης για καφέ; (σ. 96). Τέτοιες *ρητές* και *άρρητες* μορφές αντίστασης συναντούμε πάμπολλες στο *Πρόβες πολέμου* (βλ. π.χ. σ. 77).

Όμως, όπως στο 525 *Τάγμα Πεζικού*, ο Δ.Χ. γράφει και πάλιν απομυθοποιητικά για τους στρατιωτικούς. Όσα έπονται αναφέρονται στις κρίσιμες ώρες πριν από την προγραμματισμένη δολιοφθορά στον Έβρο στις 16 Νοεμβρίου, τότε που ένα παιδάκι έκρυβε το παιχνίδι του στο χιόνι, για να μην το βρουν οι επελαύνοντες τούρκοι στρατιώτες σε περίπτωση που εκάμπτετο η άμυνα στον ποταμό (σ. 117): «*Οι έφεδροι αξιωματικοί άλλαξαν. Προσεκτικοί. Υπεύθυνοι. Και οι στρατιώτες. Όλοι πρόθυμοι. Να βοηθήσουν. Τίποτα πια δεν θεωρούν αγγαρεία. Δεν γκρινιάζουν. Όλα πρέπει να γίνουν. Και να πλύνουν στο χιόνι τα καζάνια του μαγειρείου. Παρατηρώ τα παιδιά γύρω μου. Ούτε ένα δε δείχνει φόβο. Ούτε ένα. Φέγγουν αλλιώς τα πρόσωπά τους*» (σ. 120-121). Τι είναι άραγε αυτό που φέρνει τους Έλληνες ανεξαρτήτως ιδεολογίας, κοινωνικής καταστάσεως να ανταποκρίνονται με ενθουσιασμό στο κάλεσμα της πατρίδας, έστω κι αν αυτή τους απογοητεύει; (Haltiner 2003: 362). Ιδού μια απάντηση του Δ.Χ.: «... *Δεν είδα ούτε άκουσα στρατιώτη να κωλώσει. Ούτε αξιωματικό. Κανέναν. Πρέπει να τους το αναγνωρίσουμε. Και γουστάριζα τους τρελούς. Έτσι τους λέμε. Εμείς οι ζύπνιοι. Τους αξιωματικούς που είναι ταγμένοι. Δύσκολο οι άνθρωποι της ειρήνης να τους εννοήσουμε. Δεν είναι φιλοπόλεμοι. Ο στρατός είναι η ζωή τους. Ο πόλεμος είναι το πεπρωμένο τους*» (σ. 126).

Οι στρατιώτες – προειπώθηκε – δηλώνουν όλοι εθελοντές. «*Ακόμα και οι βοηθητικοί*» (σ. 112). Οι στιγμές που δεν γνωρίζεις αν υπάρχει αύριο είναι τραγικές: «*Παράξενη τελετή. Σαν αποχαιρετιστήρια. Τα παιδιά μετάλαβαν όλα. Πρώτοι οι αξιωματικοί. Σε τέτοιες περιστάσεις δεν τους το χαλάς. Αλλιώς είσαι νούμερο.*

¹³ Κιουρτσάκης 1995: passim.

Μετάλαβα κι εγώ. Πρώτη φορά» (σ. 112-113), οι δόκιμοι «... αλλάζανε διευθύνσεις. Γέμισαν οι τσέπες χαρτάκια. Όποιος ζήσει να πάει στο σπίτι του άλλου. Να τους πάει τα πράγματά του. Να πει δυο καλές κουβέντες» (σ. 115). Οι σκέψεις αυτές παραπέμπουν στην αυτο-οργάνωση του θανάτου, από ανθρώπους που θεωρούν βέβαιον το επερχόμενο τέλος. Πρόσεξα ιδιαίτερος μια επισήμανση του Δ.Χ. που συνδέει την έννοια της πατρίδας με την αυτοθυσιαστική διάθεση των στρατιωτικών: «*Το 'μαλάκα' στον στρατό σημαίνει 'κύριε'. Δεν ακούς τίποτε άλλο. Χωρίς παρεξήγηση. Από κανέναν. Τώρα κάτι άλλαξε. Φωνάζει ο ένας τον άλλο 'πατρίδα'. Υπάρχουν και οι αδιόρθωτοι: - Ρε μαλάκα πατρίδα*» (σ. 119-120).

Και ο στρατός βεβαίως διαθέτει τα είδωλά του (ένα ελκυστικό θέμα που δεν μπορώ να αναπτύξω εδώ), όπως τον συνταγματάρχη του αφηγήματος με τα αρχικά Ι.Κ. (σ. 108). Επικεντρώνω την προσοχή μου στη σχέση που συνήψε με τους κατοίκους του Σουφλίου, τους οποίους εκάλεσε νύκτα στην εκκλησία, λίγο πριν την προγραμματισμένη δολιοφθορά. Εμπύχωσε τους συγκεντρωμένους διοικητές των μονάδων, έγινε το σύμβολο της πατρίδας και του στρατού-φύλακά της, ενέπνευσε εμπιστοσύνη σε στρατιώτες και πολίτες (σ. 108). Ο σεβασμός πλέον δεν τοποθετείται σε μια τυπική βάση, ως υποχρέωση. Γίνεται ενεργός δύναμη στους φορείς του. Η μη εθιμοτυπική αυτή πρακτική θυμίζει στον λαογράφο τη βασική λειτουργία των *τελετουργιών*: την τόνωση της κοινωνικής συνοχής μέσα από συμβολικές πρακτικές, και δη με σύμβολα που προκαλούν εύκολα συναισθηματική διέγερση. Το εξάισια δοσμένο σκηνικό, που παραπέμπει σε ανάλογα σημαντικών ιστορικών στιγμών,¹⁴ είναι από τις λογοτεχνικότερες σελίδες του αφηγήματος (σ. 110).

Οι **δόκιμοι** ανήκουν σε μια *ενδιάμεση κατάσταση*, ανάμεσα στην ισχυρή εξουσιαστική ομάδα και στην κατώτερη, όπως προανεφέρθη. Γι' αυτό και η επιδεικνυόμενη από αυτούς συμπεριφορά κινείται ανάμεσα στην *υπευθυνότητα* και στην *πλήρη αδιαφορία*, στα *κατώφλια* ανάμεσα στις δυο παραπάνω έννοιες: «*Φοιτητόπαιδα από χωριά οι περισσότεροι. Ξύπνιοι, πλακατζήδες, ζαμανφουτίστες, τρελάρεις. Όχι μαγκάκια. Δρόμος και σπουδές δεν κολλάνε*» (σ. 68-69). Ένας (π.χ.) έχει αναλάβει το φυλάκιο της γέφυρας του Έβρου στο Πύθιο. «*Αραλίκι όλη μέρα*» (σ. 56), «*ψοφάει*» για τα κλαρίνα. Φωνάζει συχνά έναν γύφτο κλαρινιτζή, του δίνει 50 δρχ. κάθε φορά, «*ξαπλώνει στο χώμα με το κεφάλι σε μια πέτρα. Ο γύφτος, καθιστός δίπλα*

¹⁴ Αναφέρομαι στη θαυμάσια περιγραφή των τελευταίων στιγμών της Πόλης όπως αυτές αναπαρίστανται από τη γραφίδα των ιστορικών της Αλώσεως.

του, παίζει για ώρα. Στο αντί του» (σ. 61). Ο αφηγητής κρίνει πως ο δόκιμος είναι ο σωτήρας του φαντάρου, ο «διαμεσολαβητής στους μόνιμους αξιωματικούς». Άλλοτε επισημαίνει αξιοπρόσεκτα αρνητικά στοιχεία της συμπεριφοράς τους και την ερμηνεύει: σε πολλούς «ζυπνάει ο φτωχοδιάβολος μέσα τους. Να πάρουν την κόρη του συνταγματάρχη. Του στρατηγού. Μεγάλη υπόθεση». Θα εξασφαλίσουν την κοινωνική τους κινητικότητα με εύκολο σχετικά τρόπον. Άλλοι εκμεταλλεύονται την ισχύ της εξουσιαστικής θέσης τους, άρα ό,τι πηγάζει από αυτήν επιτρέπεται: είναι «κωλόπαιδα», «δεν σκάει το χείλι τους», ταλαιπωρούν τους υφισταμένους τους, όταν αναλαμβάνουν υπηρεσία «οι φαντάροι σιχτιρίζουν». Κατ' αυτούς, επιπλέον, όλοι οι άλλοι συνάδελφοί τους είναι ανεύθυνοι, τους περιφρονούν (σ. 78-79).

3.3. Ταυτότητες στρατιωτών - Η καθημερινή ζωή στον στρατόνα

Το έμψυχο σε στρατιώτες προσωπικό του στρατοπέδου είναι αναμφισβήτητα μια μικρογραφία της ελληνικής κοινωνίας. Ο Δ. Λουκάτος αποδίδει συνοπτικά την ουσία της παραπάνω παρατήρησης: «Κάτω από τις ίδιες συνθήκες ανακατωθήκαμε κάθε λογής επαγγέλματα, πατρίδες, ηλικίες, αξιώματα, νοοτροπίες» (1940: 163), προπάντων διαφορετικής ψυχικής και συναισθηματικής ταυτότητας άνθρωποι, που αντιδρούν διαφορετικά στο ίδιο ερέθισμα. Για την ανάλυση όσων έπονται εκμεταλλεύομαι εδώ:

- την έννοια της ταυτότητας, όπως προσδιορίστηκε στην αρχή της εργασίας. Το κεφάλαιο περί της ηθικής σταδιοδρομίας (Goffman 1994: 133 κ.ε.) του ασθενούς, του νεοσύλλεκτου εδώ, είναι ενδιαφέρον. Στο ψυχιατρείο-θεσμό η κατασκευή κάθε «εικόνας του εαυτού» επανεισάγεται ως στοιχείο της βιογραφίας. Έτσι, ο τρόφιμος μαθαίνει ότι «μια υπερασπίσιμη εικόνα του εαυτού, μπορεί να ιδωθεί ως κάτι το εξωτερικό από τον ίδιο τον εαυτό, που μπορεί να κατασκευάζεται, να χάνεται και να ξανακατασκευάζεται με μεγάλη ταχύτητα και κάποια αταραξία» (ό.π.: 164)

- τις δευτερογενείς εναρμονίσεις του Goffman (πρακτικές που επιτρέπουν στους στρατιώτες να πετυχαίνουν απαγορευμένες επιθυμίες ή «επιτρεπτές με απαγορευμένα μέσα», 1994: 67) και οι οποίες αποτελούν σύνθετες μέρους του συστήματος. Ένας διοικητής παραπονείται σε φαντάρο ότι «... η κότα η μαύρη που μου έφερες δε γεννάει» και ο πονηρός στρατιώτης ζητά «μια σαρανταοχτάωρη» για να του προσκομίσει άλλη παραγωγικότερη (σ. 44).

- τη θεωρία περί της «γραμμής προσαρμογής» που ακολουθεί ένας στρατιώτης. Συνήθως αυτή εναλλάσσεται, χρησιμοποιεί δηλαδή:

(α) «την μεταστροφή» (ό.π.: 74-75)

(β) την «εποίκιση» (οικοδομεί έναν επαρκή τρόπο ζωής βασισμένον επάνω στις μεγαλύτερες δυνατές ικανοποιήσεις που μπορεί να προσπορισθεί μέσα στο στρατόπεδο, ό.π.: 73-74).

Θιασώτες της συμπεριφοράς της «αδιάλλακτης γραμμής» είναι οι αρνούμενοι την προσαρμογή στα νέα δεδομένα. Κάποιοι στρατιώτες έχουν μετατραπεί σε αυτιστικούς, ασχολούνται μόνον με το σώμα τους (η «καταστασιακή απόσυρση» του Goffman, ό.π: 72-73). Ένα φανταράκι «α-πολίτιστο» αρνείται να εμβαπτισθεί στα νάματα του νέου πολιτισμού, απωθεί κάθε ιδέα να αποξενωθεί από τον «οικείο του κόσμο». *«Τον πήραν από τα πρόβατα. Έχει μαραθεί. Δεν είναι μαθημένος με ανθρώπους»*, θυμάται και μελαγχολεί. Φυσικά θεωρείται «λειψός». Επιμένει – λέω εγώ – να βρίσκεται εκτός τόπου και χρόνου, εκτός υποχρεώσεων, κανόνων, παραγγελμάτων. Ακολουθεί την – κατά τον Goffman – τακτική της προαναφερθείσας «καταστασιακής απόσυρσης».

Τα ολοπαγή ιδρύματα είναι ασύμβατα με την έννοια της *οικογένειας* και των οικείων προσώπων. *«Οι στρατιώτες γράφουν γράμματα. Στέλνουν αγάπες. Κάνουν παράπονα. Πώς περνάνε. Τις δυσκολίες στο νέο περιβάλλον»* (σ. 33). Αντικαθιστούν την έλλειψή τους με δυσχέρεια, δύσκολα μπορούν να διατηρήσουν έναν ενδο-οικιακό τρόπο ζωής (Goffman ό.π.: 30). Βέβαια, όταν μεταξύ τους συνάπτονται φιλίες, αυτές αντικαθιστούν ό,τι πιο οικείο άφησαν πίσω τους. Συμφωνούν θαρρώ όλοι οι υπηρετήσαντες ως φαντάροι ότι οι φιλίες στο στρατό είναι εξαιρετικού ενδιαφέροντος, καταντούν ενίοτε αλησμόνητες.

Στα ολοπαγή ιδρύματα, εξ αιτίας των «δευτερογενών εναρμονίσεων», πάντοτε σχεδόν, παρά τις εναγώνιες προσπάθειες του προσωπικού να τις παρεμποδίσει εξ αρχής, μικρές ομάδες αναπτύσσουν μεταξύ τους κάποια μέσα άτυπου κοινωνικού ελέγχου για να εμποδίσουν τούς κάθε λογής «σπιούνους» («καρφιά», «ρουφιάνους»). Στο αφήγημα δεν αναφέρονται τέτοιες ομαδώσεις. Ένας ΑΜίτης πάντως («Λαμπράκης») φοβάται μην τον «καρφώσει» ο ανώτερός του ιεραρχικά αφηγητής. Ο φόβος του «απέναντι» αγνώστου που φέρεται φίλος... Θίγω απλώς εδώ τον διάχυτο φόβο και την καχυποψία που πλανώνται σε ένα στρατόπεδο...

Ο χρόνος βιώνεται από όλους τους φαντάρους ως «χαραμισμένος», είναι ένας *αυτιστικός χρόνος*, η μακρά διαμονή σ' αυτόν πιθανόν να τους έχει οδηγήσει στην «αποπαίδευση» (απώλεια των συνθηκών που απαιτούνται στην καθημερινότητα της κοινωνίας). Είναι ο *θεσμοθετημένος* από το ίδιο το σύστημα χρόνος και ανήκει σ'

αυτό (Μαυρής 2003: 87), τον ελέγχει απόλυτα, όπως (τηρουμένων των αναλογιών) ελέγχεται σήμερα ο συλλογικός και ο ελεύθερος χρόνος των (μη εγκλείστων) κοινωνικών ατόμων από τις πανοπτικές εξουσίες. Στο Πύθιο, συν τοις άλλοις, εν ώρα υπηρεσίας «σκοτώνουν τον χρόνο τους» με το να δολώνουν βατράχια στο ποτάμι και να ψαρεύουν γουλιανούς, τους οποίους πωλούν για να αποκτήσουν τα απαραίτητα ενός στρατιώτη στον Έβρο (τσιγάρα, ούζο, κονιάκ, σ. 56). Κάποιοι πιέζουν τον αφηγητή να εκθρέψουν γουρούνια στον κήπο του σπιτιού που νοικιάζει, όπως κάνει ένας λοχαγός στο Σουφλί: εκτρέφει γελάδια και τα φυλάνε στρατιώτες (σ. 72). Τα βράδια κάποιοι στρατιώτες εκτονώνονται σεξουαλικά εκμεταλλευόμενοι τους «παρεκκλίνοντες», «για δυο λεπτά επαφής» (σ. 85, 86). Είναι εκπληκτική για τον χειρισμό της από τον αφηγητή η διαχείριση των νυκτερινών επισκέψεων αυτών των τραγικών υπάρξεων που «... κρέμονται στα σύρματα του στρατοπέδου και ικετεύουν...». Τους βρίζουν, τους χλευάζουν, έτσι κι αλλιώς γνωρίζουμε πως ο τρόπος που οι άνδρες ομιλητές τοποθετούνται γλωσσικά ως προς τα σεξουαλικά ζητήματα κατασκευάζει τις σεξουαλικές τους ταυτότητες (Αρχάκης, Λαμπροπούλου 2011: 186) και την *αρσενικότητά* τους, ή ότι οι ομόφυλες σεξουαλικές συμπεριφορές νοηματοδοτούνται διαφορετικά, ανάλογα με τα ιστορικά και τα πολιτιστικά συμφραζόμενα (Γιαννακόπουλος 2001: 165). Την περίοδο της Χούντας ειδικότερα, όπου οι ιεροί για τους περισσότερους Έλληνες όροι Πατρίς, Θρησκεία και Οικογένεια είχαν επενδυθεί με την πλέον συντηρητική θεώρηση και είχαν κατ' ουσίαν γελοιοποιηθεί, η πατριαρχική οικογένεια (π.χ.) κατέστη η αρχή και το πρότυπο της κοινωνικής τάξης «ως ηθικής τάξης» (Bourdieu 2007: 162) και ενισχύθηκε παντοιοτρόπως η απόλυτη υπεροχή του «κανονικού» ανδρικού φύλου.

Βέβαια, η καθημερινότητα των φαντάρων, ειδικά των προς *απόλυσιν*, διανθίζεται εντόνως με «τις φαντασιώσεις της απολυτήριας κραιπάλης», μια ένδειξη της απαξίωσης του παρόντος τους. Συνήθως σχεδιάζουν γιορτές «ἐπὶ τῇ ἀπολύσει» τους, δεν ελλείπουν όμως οι περιπτώσεις κάποιων που περιπίπτουν σε μαρασμό στη σκέψη τού άδηλου μέλλοντος... «Σαν βγω απ' αυτή τη φυλακή...»

Ο θλιβερότερος όμως βιωμένος χρόνος είναι αυτός που σχετίζεται με τον αδόκητο θάνατο κάποιου φαντάρου ή αξιωματικού από ατύχημα. Ένας στρατιώτης στην ανάπαυλα μιας άσκησης με άρματα επέλεξε να κοιμηθεί στον ίσκιο ενός από αυτά. Ο οδηγός του ξεκίνησε, δεν αντιλήφθηκε την παρουσία του και τον έλιωσε (σ. 52). Ένας άλλος διαμελίστηκε από νάρκη (σ. 108). Η χειρότερη αποστολή ενός δοκίμου είναι να συνοδεύσει νεκρό στρατιώτη στην ιδιαίτερη πατρίδα του (σ. 35).

3.4. Η ταυτότητα της καθημερινότητας εκτός στρατοπέδου

Στην περίπτωση του «μεθοριακού» Έβρου έχουμε μια βασική διαφορά έναντι των άλλων ελληνικών περιοχών. Δεν ισχύει η έννοια του έγκλειστου χρόνου στο στρατόπεδο, αφού σχεδόν καθημερινά οι «ένοικοί» του έχουν άδεια εξόδου. Η βαρύτερη ποινή για τον δόκιμο είναι φυλακή εντός στρατοπέδου (σ. 33). Εδώ δεν ισχύει αυστηρά ο συμπεριφορικός κανόνας που θέλει την κάθε μια από τις δυο βασικές ομάδες (εξουσιαστές και εξουσιαζομένους) να τείνει να σχηματίσει – με εντελώς στερεοτυπική σκέψη – εχθρική αντίληψη για την άλλη· ούτε την αυστηρά θεσπισμένη απόστασή τους και την οριοθετημένη προσέγγισή τους, αρκούμενοι να συμπορεύονται – για υπηρεσιακούς λόγους – οι δύο αυτοί κόσμοι με ελάχιστη αλληλοδιείσδυση. Οι «αποδεσμεύσεις» από τους παγιωμένους (σε περίοδο ειρήνης) ρόλους είναι περισσότερες, η απόσταση σμικρύνεται, η χαλάρωση της καθημερινής αυστηρότητας είναι μεγαλύτερη. Ασχέτως πάντως αν η θητεία στον στρατό αποχρωματίζει παντελώς το πρότερον κοινωνικό στάτους του φαντάρου, η αίσθηση της παρουσίας του είναι ισχυρή σε κάποιους αξιωματικούς που νιώθουν ότι η *διαφοροποίηση που επιβάλλει ο στρατός είναι κατ' ουσίαν τεχνητή*, αναγνωρίζουν δηλαδή το ανώτερο κοινωνικό στάτους κάποιων υφισταμένων τους και προσπαθούν να καλύψουν *ανοήτως* την μεταξύ τους διαφορά: ένας μόνιμος λοχίας είναι αστοιχείωτος, ιδρώνει *«για να συλλαβίσει δυο αράδες»*, φοβάται μην αποκαλυφθεί. Επέλεξε ως *συμβολικά αγαθά κύρους* ακριβά στυλό, «σημεία» μορφώσεως, τα οποία τοποθετεί (και επιδεικνύει) στα τσεπάκια της στολής του σαν *«παράσημα εγγράμματος»* (σ. 48-49).

«Το μόνο που μας ενδιαφέρει είναι τα κορίτσια (...). Και πού θα τα πιούμε. Πού 'χει πανηγύρι. Πού γίνεται γάμος. Εκεί χτυπάμε κάρτα. Αύριο δεν υπάρχει» (σ. 75). Στο Τυχερό (π.χ.) σε έναν γάμο βρίσκονται προσκεκλημένοι όλοι, είναι *«καλοδεχούμενοι»*, συμμετέχουν πλήρως στα δρώμενα, που διατηρούν στην περιοχή ακόμη το λαμπρό τελετουργικό τους: *«Γίναμε ντέφι»* γράφει, κατέβαλαν *«ενθέρμως»* στα όργανα όλα τα χρήματά τους. Καταγράφει μάλιστα στίχους από δύο γαμήλια τραγούδια που του άρεσαν ιδιαιτέρως, εμφανίζει στο δεύτερο που τραγουδούσαν οι ντόπιοι στη διαπασών (σ. 36).

Η *χαρτοπαιξία* είναι το «σπορ των συνόρων» για τους μονίμους και τους εφέδρους αξιωματικούς, μόνους σε άδεια δωμάτια, με άφθονο κονιάκ (σ. 76). Άλλοτε ο αφηγητής διασκεδάζει στα μπαρ και τα κλαμπ που *«άνθιζαν»* εκείνην την εποχή:

«... υπόγειο μπαρ ‘Χρυσό Παγόνι’ με τη Βαγγελιώ, τη Λευκή και τ’ άλλα κορίτσια», το κλαμπ Africa στην Κομοτηνή, το στέκι του Βαρσάμη έξω από την Ξάνθη για φορτηγατζήδες και κυρίες της νύχτας, ένα άλλο εξοχικό κέντρο «που στέλνει τις σερβιτόρες σπίτι και βολεύονται οι ξενομερίτες μαγκούφηδες» (σ. 69).

Η ζωή στον Έβρο είναι πάμφθηνη. «Με ένα κατοστάρικο μεθάς ένα χωριό. Αν δεν είσαι νοικοκυρόπαιδο, να απολυθείς με κομπόδεμα, ή θα τα πίνεις ή θα τα παίζεις» (σ. 21). Ο μισθός του είναι 2.500 δρχ. τον μήνα (σ. 21). Με ένα εικοσάρικο «αγοράζεις ένα πακέτο τσιγάρα, πας σινεμά, τρως και δυο σουβλάκια. Την περνάς» (σ. 84). Το ενοίκιο του σπιτιού του στην Αλεξανδρούπολη (ημιεπιπλωμένο) κοστίζει 400 δραχμές (σ. 71-72).

Κάθε δόκιμος «... είναι ο πρώτος γαμπρός». «Τα κορίτσια τρέχουν πίσω τους. Χαμογελάνε. Παίζουν. Στραβώνονται στον πρώτο κόπανο. Σκίζουνται. Τα δίνουν όλα» (σ. 47). Οι συμπεριφορές αυτές τούς διαμορφώνουν – κατά τον αφηγητή – στρεβλές αυτοεικόνες, εμφανίζει στη σημασία του «ηγεμονικού» τους ενδύματος, που εντυπωσιάζει, προσδίδει κύρος, το «... γαμπριλίκι τους είναι η στολή». Στο συμβολικό κεφάλαιο¹⁵ που τους παρέχει και μόνον η εικόνα της στολής εντάσσει δύο ακόμη παραμέτρους: είναι ξένοι και μιλάνε διαφορετικά. Οι τρόποι με τους οποίους υποτάσσονται οι κοπέλες στην «εξουσία της στολής» (βλ. αμέσως παρακάτω την κοινωνική διάσταση του ζητήματος) είναι χαρακτηριστικοί και ο αφηγητής δεν παραβλέπει το γεγονός.

Τα ερωτικά περιστατικά με τις ντόπιες ανύπανδρες κοπέλες ή τις «μεγαλοκοπέλες» κατέχουν ικανό μέρος στις αφηγήσεις του Δ.Χ., ο σεξισμός είναι πανταχού διάχυτος. «Το μόνο που μας ενδιαφέρει είναι τα κορίτσια. Ποια θα ρίζουμε στο κρεβάτι» (σ. 75). Στα σπαρακτικά στιγμιότυπα μέσω των οποίων αποδίδονται οι συνενυρέσεις με τα κορίτσια της περιοχής υπάρχει ένα τραγικό αντίβαρο: οι απεγνωσμένες προσπάθειες που καταβάλουν οι νεαρές αυτές υπάρξεις να ξεφύγουν από τον ασφυκτικά κλειστό μικρόκοσμό τους, να πετύχουν την κοινωνική τους κινητικότητα διά του γάμου. Να γίνουν ξένες διά των ξένων. Ονειρεύονται τη φυγή στις μεγάλες, μακρινές πόλεις, «... λαχταράνε να τις ταξιδέψεις μαζί σου. Σου φέρνονται τρυφερά, μελιστάλαχτα. Μέχρι υπερβολής» (σ. 47). Άλλες ζητούν απλώς την σωματική ικανοποίηση, ανίκανες να αντισταθούν στις επιταγές του ερωτικά ανικανοποίητου νεανικού τους κορμιού, εγκαταλελειμμένου από τους – προ πολλού

¹⁵ Διάσπαρτη σε όλο σχεδόν το έργο του Bourdieu έννοια. Βλ. ενδεικτικά Bourdieu 2002.

χρόνου – μετανάστες άνδρες τους. Μια τέτοια παράνομη συνεύρεση αναφέρει ο αφηγητής κατά τη διάρκεια ενός γάμου, με μια μικροπαντρεμένη που είχε «... *άντρα στη Γερμανία. Άντε να τη μαζέψουν τα πεθερικά. Γίνεται;*» (σ. 37). Φυσικά όχι. Ο έρωτας του ήρωα για μια από αυτές τις υπάρξεις συνθέτει τις καλύτερες σελίδες του βιβλίου (σ. 90-91). Υπάρχει κάτι ακόμη τραγικό στις αφηγήσεις για τα κορίτσια: η ανεκτίμητη, καταδικασμένη εις αφάνεια φυσική ομορφιά τους, συνοδευμένη με μια ευγένεια καταγωγής. Σώματα και ψυχές που θα ανθούσαν υπό άλλες συνθήκες και θα γέμιζαν με ομορφιά και καλοσύνη τον κόσμο. Σαν την Σιμέλα, που θα «*μαραθεί στο Διδυμότειχο. Θα χαθεί στους χωματόδρομους. Το πολύ να καμαρώνει κάποιος ότι έχει όμορφη γυναίκα...*». Είναι άλλη μια απόδειξη στη βασική παρατήρηση του ξένου-αφηγητή ότι στον Έβρο πρέπει να διαθέτεις διεισδυτικό βλέμμα για να προσέξεις και να εκτιμήσεις την *ομορφιά*, απ' όπου κι αν αυτή εκχειλίζει.

«Άλλος» στο μυθιστόρημα του Δ.Χ. είναι κυρίως ο προαιώνιος εθνικός εχθρός (ενδεικτικά βλ. Μήλλας 2005), που παρουσιάζεται κυρίως με τα *ακληρήματά του*¹⁶ *Μεμέτια* (σ. 12, 44) και *Χαιβάνια* (σ. 120). Μόνον ο έρωτας φαίνεται άλλη μια φορά να καταλύει τις οριοθετήσεις. Ο Γιούλης «*τρώγεται με την Ασινέ*», η τελική κατάκτησή της θυμίζει βίαιες αλλά ποιητικές σκηνές: έριξε με τη βοήθεια στρατιωτών τον πίσω τοίχο της κατοικίας που διέμενε, άνοιξε νέα είσοδο, από όπου εισήλθε απαρατήρητο το ερωτικό αντικείμενο του πόθου του (σ. 58).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Agar, M. 1996. *The professional stranger: An informal introduction to Ethnography*. New York: Academic Press.
- Αρχάκης, Αργ. & Σ. Λαμπροπούλου 2011. Σεξουαλικότητα, αρσενικότητες και η αφηγηματική κατασκευή ταυτοτήτων. Στο Κ. Κανάκης (εκδ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 183-201.
- Bacchilega, Cr. 2012. Folklore and Literature. Στο R.F. Bentix and G. Hasan-Roken (επιμ.), *A companion to Folklore*. Oxford: Wiley-Blackwell, 447-463.
- Βερέμης, Θ. 2000. *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία στη Δημοκρατία*. Μτφρ. Σήλια Παπαθανασοπούλου. Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική.

¹⁶ Για τον όρο βλ. Σέργης 2005.

- Βουλβούλη, Αιμ. & Αριστ. Σγατζός 2013. Από τη Θράκη στα Γιάννενα: η εμπειρία της στρατιωτικής θητείας ως διαβατήρια τελετή. *Εθνολογία* 15/2011-2012: 137-151.
- Bourdieu, P. 2002. Το συμβολικό κεφάλαιο. *Σύγχρονα Θέματα* 80 (Ιούνιος 2002): 18-21.
- _____. 2007. *Η ανδρική κυριαρχία*. Μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου. Αθήνα: Πατάκης.
- Campbell, J. 1964. *Honor, family and patronage*. Oxford: Oxford University Press.
- Γεώργας, Δ. 1990. *Κοινωνική Ψυχολογία*, τ. Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γιαννακόπουλος, Κ. 2001. Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις. Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας. Στο Σωτ. Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*. Αθήνα: Σαββάλας, 163-187.
- Γκίκας, Γ. 1983. *Ντεράλληδες. Έρευνα και χρονικό*. Αθήνα: Αστήρ.
- Δουλαβέρας, Αρ. 2013. Λαογραφία και Λογοτεχνία. Επιστημάνσεις σε μια πρώτη βιβλιογραφική προσέγγιση. *Λαογραφία* 42: 231-294.
- Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (εκδ.), 1995. Επιστημονικό συμπόσιο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7-8 Απριλίου, Αθήνα.
- Foucault, M. 2012. *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*. Μτφρ. Τ. Μπέτζελος. Αθήνα: Πλέθρον.
- Goffman, E. 1994. *Άσυλα. Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων*. Μτφρ. Ξ. Κομνηνός. Τρίκαλα, Αθήνα: Ευρύαλος.
- _____. 2006. *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*. Μτφρ. Μαρία Γκόφρα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Haltiner, K.W. 2003. The decline of the european Mass Armies. Στο G. Caforio (επιμ.), *Handbook of the Sociology of the Military*. New York/ Boston/ London: Kluwer Academic, Plenum Publishers, 367-384.
- Herzfeld, M. 1998. *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέπτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Μτφρ. Ράνια Αστρινάκη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Janowitz, M. & R.W. Little 1974³. *Society of the military establishment*. Beverly Hills: Sage.
- Καραμπελιάς, Γερ. 2009. *Κοινωνιολογία και Ένοπλες Δυνάμεις. Μια παρεξηγημένη σχέση*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Καφφές, Γ. 2005. *Εισαγωγή στην Στρατιωτική Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Κιουρτσάκης, Γ. 1995. *Καρναβάλι και καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κοσμάς, Ν. 1954. *Η Στρατιωτική Λαογραφία*. Ιωάννινα.
- Κοτζιούλας, Γ. 1931. *Ο Στράτης Μυριβήλης κ' η πολεμική λογοτεχνία*, Αθήνα: τυπογραφείο Α. Ροδίτη.
- Λουκάτος, Δ. 1940. Η στρατιωτική Λαογραφία. *Νέα Εστία* 27: 163-167.
- Λουκάτος 1988. *Πασχαλινά και της άνοιξης*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Marlowe, D. 1983. The manning of the force and the structure of battle. Part 2- men and women. Στο R.K. Fullinwider (επιμ.), *Conscripts and volunteers: Military requirements, social justice and the All-volunteer force*. Rowan & Allanhead: N. Jersey, 189-199.
- Μαχαίρα, Ελένη. 1987. *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου. Φωτο-γραφές*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- McDowell, L. & J.P. Sharp 1997. *Space, gender, knowledge. Feminist readings*, London & New York: Arnold.
- Μαυρής, Μ. 2003. *Το πανοπτικό του χρόνου. Η διαχείριση του χρόνου σε συνθήκες μακροχρόνιας στέρησης της ελευθερίας*. Αθήνα: Τυπωθείτω - Γ. Δαρδανός.
- Μήλλας, Ηρ. 2005³. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Moskos, Ch. 1996. *Η Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Αμερική*. Μτφρ. Δ. Σμοκοβίτης. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαδιαμάντης, Δ. 2014. *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)* (πρόλογος Θ. Βερέμης). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παπαθανασόπουλος, Θ. 1965. Λαογραφικά της στρατιωτικής ζωής. *Νέα Εστία*: 256-261 και 1276-1278.
- _____ 1996. Λαογραφικά του στρατού. *Λαογραφία* 24: 407-425.
- Παπαστάμου, Στ. 1989. *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Park, R., 1928. Human migration and the marginal man. *The American Journal of Sociology* 33 (6): 881-893.
- Peristiani, G. 1965. Introduction. Στο G. Peristiani (επιμ.), *Honour and shame: The values of mediterranean society*. London, Weidenfelt & Nicolson: 9-18.
- Σέργης, Μ. 2003. Από τη λαϊκή στη λογοτεχνική αυτοβιογραφία: η περίπτωση του “Γερνάω επιτυχώς” του Γ. Σκαμπαρδώνη. (Συμβολή στις σχέσεις της Λαογραφίας με τη Λογοτεχνία και την Ιστορία)», *Σεμινάριο* 29 (Λαογραφία και

- Ιστορία) της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 128-144.
- _____. 2005. *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: Α. Αναγνώστου.
- _____. 2007. *Διαβατήριες τελετουργίες στον μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αιώνα – 1923). Γέννηση, γάμος, θάνατος*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- _____. 2016. *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Siebold, Guy 2001. Core issues and theory in Military Sociology. *Journal of political and Military Sociology* 29 (Summer): 140-159.
- Σμοκοβίτης, Δ. 1977. *Μία ιδιότυπος κοινωνική ομάδα: αι ένοπλοι δυνάμεις*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης.
- Trinh, T. M-ha 1992. *Framer framed*. New York: Routledge.
- Φουκό, Μ. 1987. *Εξουσία, γνώση και ηθική*. Μτφρ. Ζ. Ζαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον.
- _____. 1991. *Η μικροφυσική της εξουσίας*. Μτφρ. Λίλα Τρουλινού. Αθήνα: Ύψιλον.
- _____. 2008. *Το μάτι της εξουσίας*. Μτφρ. Τ. Μπέτζελος. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Φουκώ, Μ. 1989. *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου και Ιουλιέτα Ράλλη. Αθήνα: Ράππας.
- Χουζούρη, Έ. 2003. “Στρατός περνούσε” στη νεοελληνική Λογοτεχνία. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Wikan, Unni. 1984. Shame and honour: A contestable pair. *Man* 19: 635-652.